

УДК343.211.4:14(47)"19-20"

КОВНЄРОВ ОЛЕКСАНДР,

*асистент кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук
Донбаського державного педагогічного університету, м. Слов'янськ*

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ Б. ЧИЧЕРІНИМ ТА ВОЛ. СОЛОВЙОВИМ

У статті розглянуто проблему справедливості в російській філософській традиції кінця XIX - початку XX століття в контексті філософсько-правового обґрунтування цієї категорії російськими філософами Борисом Чичеріним та Володимиром Соловйовим. Показано, що ця дискусія визначила коло творчого сприйняття філософсько-правових проблем, зокрема питань про співвідношення справедливості й свободи, справедливості й морального закону, справедливості й добра, справедливості й любові.

Ключові слова: справедливість; право; моральність; рівність; свобода; добро; зло; відплата; благо; любов.

Постановка проблеми та стан її вивчення.

Справедливість є однією з найважливіших цінностей політико-правового й гуманітарного напрямків суспільного розвитку. З огляду на те, що традиційні цінності людського існування сьогодні часто переосмислюються, нівелюються й навіть втрачаються в результаті кризових проявів у різних сферах соціуму, а необхідність удосконалення принципів регулювання соціальних відносин із розвитком суспільства завжди є нагальною потребою, архітектурі такого розвитку повинна базуватися на непересяченному фундаменті, який би дозволяв збалансувати інтереси окремих членів суспільства, і механізмів соціально-орієнтованого державно-правового регулювання відносин між людьми. Категорія справедливості як ніяка інша відповідає цим вимогам, обґрунтування її місця, ролі, значущості в життєдіяльності людського суспільства давно стало провідним напрямком соціально-філософських досліджень, на що вказують роботи відомих філософів XX століття Г. Спенсера, Б. Рассела, П. Лафарга, Д. Юма, А. Сміта, Л. Штейна, М. Вебера, Г. Зіммеля, К. Мангейма, К. Ясперса, Е. Фрома, З. Бжезинського, Д. Гелбрейта, П. Рікєрта та інших.

Значним є доробок й у сучасних українських філософів В. П. Андросова, Є. К. Бистрицького, І. В. Бойченка, А. Ф. Колодій, С. Б. Кримського, А. Б. Лук'янова, В. В. Ляха, М. І. Михальченка, М. М. Мокляка та багатьох інших, які аналізували процеси еволюції соціальної справедливості з метою поєднати суспільноцентричний та індивідоцентричний підходи до її вивчення. Проте систематичний соціально-філософський аналіз варто продовжувати, особливу увагу приділяючи шляхам реалізації ідеї справедливості в культурі різних суспільств, країн, народів, націй з погляду співвідношення в їхній природі суспільних й особистісних вимірів. Так, у контексті російської філософської традиції варто звернути увагу на праці філософів срібного століття Бориса Чичеріна та Володимира Соловйова, у яких концепція справедливості отримала оригінальний розвиток і які стали відправним началом для подальшого вивчення проблеми справедливості сучасними дослідниками.

Метою статті є аналіз проблеми справедливості в теоретичному доробку Б. Чичеріна та В. Соловйова.

Виклад основного матеріалу. Філософсько-правове обґрунтування справедливості російський правознавець, філософ, історик і публіцист Б. М. Чичерін виконав у своїй фундаментальній праці "Філософія права", яка вийшла друком у Москві в 1900 році [1]. Ідею справедливості він пов'язує з положенням Гегеля щодо здійснення ідеї свободи в об'єктивному світі, яка визначається в співвідношенні закону та свободи як відношення примусового (державного закону) й добровільного (морального закону). "Перший, - пояснює Чичерін, - стосується зовнішніх дій, складаючи область зовнішньої свободи, яка одна лише підлягає примусу, другий звертається до внутрішніх спонукань, виходячи зі свободи внутрішньої. З першого народжується право; другий є джерелом моральності [Там само, с. 84].

Загальним розумним природно-правовим началом, що слугує керівництвом як для встановлення закону, так і його здійснення, є "правда, або справедливість". Саме слово показує, що обидва ці поняття, право і правда, виникають з одного кореня. "Та всі законодавства у світі, які розуміли своє високе завдання, - пише Б. Чичерін у вказаній праці, - прагнули здійснити цю ідею у людських суспільствах" [Там само].

Правда (справедливість) пов'язана з поняттям рівності. "Справедливим, - пише Б. Чичерін, - вважається те, що однаково доступне всім" [Там само, с. 90]. У цьому полягає рівність перед законом, високий ідеал, до якого прагнуть людські суспільства і якого більшість із них уже досягли. Усвідомлення цього ідеалу від початку знаходилося в душах людських. Звідси давня вимога, щоб правосуддя приймало свої рішення, незважаючи на те, хто перед ним. Тому Феміда, символ Правосуддя, нерідко зображується із зав'язаними очима на знак безсторонності.

Закон установлює загальні для всіх норми та однакові для всіх засоби набуття прав. Саме ж здійснення цих прав та користування ними обумовлюються свободою. Закон установлює, наприклад, право власності та засоби її придбання, але ж він не визначає,

що й кому повинно належати: це - справа самої особи [2].

"При такій вільній взаємодії осіб, - зазначає далі Б. М. Чичерін, - можливі зіткнення прав. Вирішення цих зіткнень - справа правосуддя. Воно вирішує, що по Закону належить одному, а що - іншому. Це начало випливає із самої природи людської особистості: усі люди суть розумно-вільні істоти, усі створені за образом і подобою Божою та як такі, що рівні між собою. Визнання цієї докорінної рівності складає вищу вимогу правди, яка з цієї точки зору носить назву правди зрівняльної" [Там само].

Посилаючись на римських юристів, Б. Чичерін пише, що правда полягає в тому, щоб кожен отримав своє. При цьому він, наслідуючи Аристотеля, відрізняє правду зрівняльну (із принципом арифметичної рівності) і правду розподільчу (з принципом пропорційної рівності) [1, с. 99].

Рівність трактується Б. Чичеріним як формальна юридична рівність, як рівність перед законом. Із цих позицій він критикує соціалістичні ідеї та проникливо відмічає, що "матеріальна рівність" неминуче веде до повного пригнічення людської свободи, до узагальнення майна, до обов'язкової для всіх праці, до "деспотизму мас" [Там само].

Принцип арифметичної рівності, за Б. Чичеріним, діє у сфері цивільній, у галузі приватних відносин та приватного права, а принцип пропорційної рівності - у сфері політичній, у галузі публічного права. Однак ці два начала, на думку Б. Чичеріна, не протистоять одне другому. Причому з позицій індивідуалізму мислитель підкреслює, що початок розподільчої справедливості не панує над людьми та над приватними відносинами: розподільча справедливість (як ідеальне й вище начало) отримує своє буття від зрівняльної справедливості - від визнання особи вільним та самостійним суб'єктом. "Там, де державне начало поглинає приватне або значно переважає останнє, це відношення може дійти до повного знищення цивільної рівності, із чим пов'язано невизнання особи самостійним і вільним діячем у зовнішньому світі. Це і є точка зору кріпосного права" [Там само, с. 306].

У процесі обґрунтування справедливості з точки зору морального закону й свободи Б. Чичерін відмічає, що людина відрізняє добро і зло, моральні дії і аморальні; це - факт, що не підлягає сумніву. Але також без сумніву й те, що вона далеко не завжди співвідносить свою поведінку із цими поняттями, дуже часто ухиляючись від того, що сама визнає добром, та слідує тому, що визнає злом. І це - факт усезагальний та очевидний. Далі філософ замислюється: звідки ж випливають ці поняття та чому поведінка людини далеко не завжди з ними узгоджується?

Фактично, на думку Б. М. Чичеріна, моральність тісно пов'язана з релігією, яка надає їй найнадійнішу опору. Людина, яка вірить у Бога та в майбутнє життя з нагородами й покараннями, що розподіляються всемогутньою та премудрою Істотою, сумлінно виконує призначений їй моральний закон та терпеливо переносить життєві негаразди, які нерідко спричиняє це виконання.

"Ставлячи себе самого метою своїх дій, я повинен так само ставити метою й інших, мені подібних. Звідси релігійне правило: "... люби ближнього свого, як самого себе...". Звідси й філософське правило: "... розумна істота повинна бути для тебе ціллю, а не засобом..." [Там само, с. 151].

Ці відносини, як сказано, можуть бути двоякого

роду, негативні та позитивні, звідси ж випливає подвійна вимога: 1) не зраджувати інших; 2) робити іншим добро.

Право, на думку Б. Чичеріна, є формальним початком, яке встановлює кордони зовнішньої свободи та надає можливість людині діяти в цих межах на власний розсуд. Моральність вимагає поваги до права, бо вона вимагає поваги до людської особистості та закону, який її охороняє; але вона обмежує користування правом. Звертаючись до внутрішньої свободи людини, вона накладає на неї обов'язок утримуватися від такого застосування права, яке суперечить моральному закону.

Б. М. Чичерін розглядає справедливість в існуванні людських союзів, без яких нема істинно людського життя, адже немає ані права, ані моральності. Вище правило суспільного життя (як юридичне, так і моральне) полягає в дотриманні правди, тобто в отриманні кожним того, що йому належить.

Моральна вимога полягає не в тому, щоб переслідувати свої вигоди, а в тому, щоб поважати чужі. Тому там, де панує більшість, моральним є поважати права та інтереси меншості; та, навпаки, там, де панує меншість, слід поважати права та інтереси більшості. Тільки цим задовольняється правда, яка складає верховний закон усього юридичного, освяченого моральністю порядку. До цього й повинні бути направлені внутрішній устрій людських суспільств.

Зокрема, держава є союз людей, що утворює єдине, постійне та самостійне ціле. У ньому ідея людського суспільства досягає найвищого свого розвитку. Перш за все, як союз юридичний, він покликаний установлювати та захищати норми права. "Ми бачили, - стверджує Чичерін, - що суттєва сторона права складає встановлення загальних обов'язкових норм, однакових для всіх" [3, с. 366]. Однак форма права, яка визначається в державному законі, є право публічне. Ним, на думку Б. Чичеріна, визначаються не ставлення вільних осіб одне до одного, а ставлення всіх громадян держави до цілого, тобто до самої держави. Тому тут закон не може бути один для всіх. Права влади та права підлеглих не одні й ті ж. Тут, зауважує Б. Чичерін, панують начала не правди зрівняльної, а правди розподільчої, яка віддає кожному те, що йому належить, згідно з його призначенням та покликанням у загальному союзі. Найвищою ж метою досягнення правди або справедливості в державі як союзі людей є досягнення загального блага [2, с. 9].

Філософсько-правові погляди Б. М. Чичеріна отримали певне висвітлення в роботах філософів та юристів кінця XIX - початку XX століття: К. Д. Кавеліна, Н. Н. Алексеева, С. М. Соловйова, В. С. Соловйова, П. І. Новгородцева, П. Б. Струве, Б. А. Кістяківського, Є. Н. Трубецького та ін. А його полеміка з Володимиром Соловйовим із приводу справедливості є серйозним моментом в історії російської філософії.

Зауважимо, що в широкому колі юридичної й філософської літератури більшою мірою висвітлюється змістовний аспект дискусії, в основному обговорюються та аналізуються філософсько-правові концепції Вол. Соловйова й Б. Чичеріна щодо проблеми співвідношення в них права та моральності, меж індивідуальної свободи й рівності, правди й справедливості [4].

Отже, інтереси Б. Чичеріна та В. Соловйова перетнулися на ниві філософії права, де практично й

проявилися їхні світоглядні та методологічні розбіжності в принципах та пріоритетах. Відразу слід зауважити, що у філософській системі Володимира Соловйова "учіння про право" практично не існує самі по собі, "поза зв'язком з його загальними етичними поглядами" [5, с. 20]. Сутність його етичної концепції, яку він сам назвав "Етика Всеєдності", зводилася до пошуку гармонійного співвідношення між єдністю буття світу й множинністю його складових елементів, де "єдине є все", а "все є одне". У цьому контексті Справедливість виступає одним із центральних понять етики Всеєдності, вона виражена в Божові, або найвищому духовному началі, без якого людина не може реалізувати свою моральну досконалість.

Найбільшу інтенсивність дискусія отримала після виходу книги В. Соловйова "Виправдання добра. Моральна філософія" (1897), що стала головною подією інтелектуального життя Росії. Більша частина цієї праці присвячена вченню про "добро через історію людства" [6]. Філософська колізія, над якою міркує мислитель, полягає в співвідношенні права та моральності. Право, на думку В. Соловйова, не повинно відриватися від моральності, оскільки це загрожує і самій моральності, і не вирішує проблеми права [Там само, с. 507]. Оскільки пріоритетів бути не може, і це автор доводить, звертаючись до конкретно-ідеалістичного вчення про етапи здійснення добра та до теоретичного досвіду Льва Толстого та Бориса Чичеріна, *слід затвердити право і моральність на якійсь загальній основі, яка б дозволила закріпити моральне значення права як необхідного засобу, що дає можливість для реалізації морального ідеалу*. "Питання про співвідношення між правом і моральністю є, по суті, питанням про зв'язок між ідеальною моральною свідомістю й реальним життям; від позитивного розуміння цього зв'язку залежить життєвість і плідність самої моральної свідомості. Між ідеальним добром і злом дійсністю є проміжна область права й закону, що служить втіленню добра, обмеженню та виправленню зла. Правом і його обмеженням - державою - обумовлена справжня організація морального життя в усьому людстві, а при негативному ставленні до права як такого моральна проповідь, не маючи об'єктивного опертя в чужому для неї реальному середовищі, залишилась би в кращому разі лише невинним марнослівством; з іншого боку, саме право при повному відокремленні своїх формальних понять і засад від моральних принципів та цілей утратило б свою безумовну підставу й, по суті, нічим би вже більше не відрізнялось від свавілля" [Там само, с. 379]. "Незаперечно тільки те, що між цими двома областями є позитивні й тісні внутрішні відносини, що не дозволяє заперечувати одну з них задля іншої" [Там само, с. 380].

Далі філософ виводить ознаки, на підставі яких право слід відрізнити від моральності. По-перше, моральна заповідь за своєю природою безмежна й усезагальна, тоді як право закріплює чіткі й обмежені правила поведінки, спрямовані на реалізацію певного етичного мінімуму; по-друге, моральна заповідь не обов'язково передбачає можливість її реалізації, тоді як право - це припис, обов'язковий до виконання; по-третє, моральна заповідь ні до чого не примушує, її виконання може бути тільки вільним та добровільним, а право як "здійснення добра за певних умов" передбачає, що примус припустимий, а іноді й необхідний. Об'єднавши всі ці ознаки, філо-

соф виводить визначення права і його об'єктивну відмінність від моральності: **"Право - це вимога здійснення певного етичного мінімуму, яка припускає застосування примусу"** [7, с. 511, 383].

Це визначення, так само як ідеї В. Соловйова щодо морального об'єктивізму, стали предметом гострої критики Б. Чичеріна, який звинуватив філософа в тому, що визначення права як мінімуму моральності і є виразом його концепції права, тоді як відмінність між правом і мораллю повинна бути не кількісною, а якісною. Право він ототожнював із законом правди (тобто юридичної справедливості), а моральність визначалась ним як закон любові. Якщо перший вимагав віддавати кожному своє (*sum cuique tribuere*), то другий приписував людині жертвувати собою заради блага ближнього. Розвиток ідей В. Соловйова Б. Чичерін убачав у формуванні ідеології комунізму - "ідеології примусового братства, що суперечить гідності людини й веде її до повного поневолення" [8].

Висновки

Якщо узагальнити тему дискусії між двома видатними філософами права Б. Чичеріном та Вол. Соловйовим, необхідно підкреслити, що ця полеміка мала не тільки історичне значення, але й визначила коло творчого сприйняття філософсько-правових проблем, які обговорюють та аналізують концепції справедливості Вол. Соловйова й Б. Чичеріна в співвідношенні права та моральності, індивідуальної свободи й рівності.

Під час філософсько-правового аналізу проблеми справедливості Б. Чичерін і Вол. Соловйов звертають увагу на окремі аспекти в обґрунтуванні цієї категорії, зокрема:

- справедливість отримала своє обґрунтування в ідеї свободи як співвідношення примусового (державного закону) стосовно зовнішніх дій, із якого народжується право, і добровільного (морального закону) стосовно внутрішніх спонукань, що складають джерело моральності;

- справедливість показана як правда, як рівність перед законом, як вищий ідеал, який замикається у вимозі правосуддя як одного з начал, що впливають із природи людської особистості; правда визначається як зрівнювальна та розподільча справедливість; розподільча справедливість, як ідеальний та вищий початок, отримує своє буття від зрівнювальної справедливості - від визнання особи вільним суб'єктом;

- справедливість замикається у вимозі існування людських союзів, без яких не існує істинно людське життя, нема ані права, ані моральності; вище правило суспільного життя (як юридичне, так і моральне) складається з дотримання правди, тобто в отриманні кожним того, що йому належить. Моральна вимога справедливості складається не з того, щоб прагнути своїх вигод, а з того, щоб поважати чужі; там, де панує більшість, вимога справедливості полягає в тому, щоб поважати права та інтереси меншості, та, навпаки, там, де панує меншість, необхідна повага до прав та інтересів більшості; вищою метою досягнення правди (справедливості) у державі як союзі людей є досягнення загального блага;

- правда або справедливість показана "як добро, тобто єдиний, правий, правильний шлях у житті, у всьому та до кінця - для всіх, хто вирішив віддати перевагу йому"; добро як таке визначається для людини як життєвий зміст, який розкриває перед

людиною життєстверджуючі цінності її буття; справедливість як позитивне рішення життєвого питання замикається в реалізації християнського ідеалу, що проявляється в теорії "бога людського процесу", як сукупне спасіння людства; справедливість як закон правди визначається вимогою віддачі кожному свого, а справедливість як закон любові вказує людині на пожертву задля ближнього свого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чичерин Б. Н. *Философия права* / Б. Н. Чичерин - СПб. : Наука, 1998. - 654 с.
2. Чичерин Б. Н. *Курс государственной науки* / Б. Н. Чичерин - М., 1896. - Ч. 2. - С. 424.

3. Чичерин Б. Н. *Вопросы философии* / Б. Н. Чичерин. - М., 1904.
4. Кацапова И. А. *История и современность: о дискуссии между Б. Чичериным и В. С. Соловьевым* / И. А. Кацапова // *Философские науки*. - 2012. - № 3. - С. 41-51.
5. Гурвич Г. Д. *Два величайших русских философа права: Борис Чичерин и Владимир Соловьев* [Электронный ресурс] / Г. Д. Гурвич. - Режим доступа : [http // law. edu. Ru / magazine / article.asp?mag1D = 5 &magnum = 4 &ma](http://law.edu.ru/magazine/article.asp?mag1D=5&magnum=4&ma).
6. Соловьев В. *Оправдание добра* / В. Соловьев // *Собр. соч.* - Т. 7. - С. 211-487.
7. Соловьев В. *Право и нравственность* / В. Соловьев // *Собр. соч.* - Т. 7.
8. Чичерин Б. Н. *Вопросы политики* / Б. Чичерин. - 2-е изд. - М., 1906. - С. 114.

Ковнеров Александр,

*ассистент кафедры философии, социально-политических и правовых наук
Донбасского государственного педагогического университета*

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЕ ОБОСНОВАНИЕ СПРАВЕДЛИВОСТИ Б. ЧИЧЕРИНЫМ И ВЛ. СОЛОВЬЕВЫМ

В статье рассмотрена проблема справедливости в русской философской традиции конца XIX - начала XX века, в контексте философско-правового обоснования известными русскими философами Б. Чичериным и Вл. Соловьевым. Показано, что эта дискуссия определила круг творческого восприятия философско-правовых проблем, в частности вопросов о соотношении справедливости и свободы, справедливости и нравственного закона, справедливости и добра, справедливости и любви.

Ключевые слова: справедливость; право; нравственность; правда; равенство; свобода; добро; зло; воздаяние; благо; любовь.

Kovnerov Olexander,

*Assistant Lecturer of the Philosophical, Socio-Political and Legal Sciences Department,
Donbas State Pedagogical University, Sloviansk*

B. CHICHERIN'S AND V. SOLOVIYOV'S PHILOSOPHICAL AND LEGAL RATIONALE OF JUSTICE

The paper examines the issue of justice in the Russian philosophical tradition of the late 19th - early 20th centuries in the context of a philosophical and legal rationale of this category, offered by the famous Russian philosophers Boris Chicherin and Vladimir Soloviyov.

An analysis of Boris Chicherin's works "Philosophy of Law", "Course of State Science" and "Philosophical Issues" afforded ground for concluding that the thinker deduced justice from the idea of freedom and defined it as a balance of compulsory (state) and voluntary (moral) laws. Keeping such a balance is possible only within human unions which supreme rule is adherence to truth i.e. everyone shall get what belongs to him. Requirements of justice also include respect for someone else's rights and minority rights whereas achievement of general welfare is considered by the philosopher as its supreme goal.

Views of Vladimir Soloviyov were explored through analyzing his works "Justification of Good" and "Right and Morals". Justice is among the central concepts of his philosophical conception "Ethics of Universal Unity" and is defined as common equality before the law, the supreme ideal, the good i.e. the only righteous and true life journey. The good as it reveals to a man his meaning of life through the categories of truth and love. Justice as law of truth destines to each his own whereas justice as law of love shows a man the necessity of sacrifice for his neighbor.

Discussion between these philosophers subsequently governed the extent of creative perception of philosophical and legal issues related to the balance of law and morals, individual freedom and equality.

Key words: justice; law; morals; truth; equality; freedom; good; evil; love.

REFERENCES

1. Chicherin B.N. (1998), *Philosophy of Law*, Nauka, Sanct-Peterburg, 654 p.
2. Chicherin B. N. (1896), *The course of the state of science*, ch. 2, Moscow, p. 424.
3. Chicherin B.N. (1904), *Problems of Philosophy*, Moscow.
4. Katsapova I. A. (2012), *Philosophy of Science*, 3, pp. 41-51.
5. Gurvich G. D. *Two great Russian philosopher of law: Boris Chicherin and Vladimir Soloviyov*, available at: [http // law. edu. Ru / magazine / article.asp?mag1D = 5 &magnum = 4 &ma](http://law.edu.ru/magazine/article.asp?mag1D=5&magnum=4&ma).
6. Soloviev V. (1914), *Justification of the Good*, *Collected Works*, Vol.7, pp. 211-487.
7. Soloviev V. (1914), *Law and Morality*, *Collected Works*, Vol. 7.
8. Chicherin B.N. (1906), *Policy issues*, Moscow, p. 114.

© Ковнеров Олександр

Надійшла до редакції 26.09.2013